

ՍԻԱԼԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՂ ԳԻՐՔ ՄԸ
S. ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԾԵԱՆԻ
THE ARMENIAN CHURCH IN AMERICA
(Հայ Եկեղեցին Ամերիկայի Մէջ)

Արտէն Ա. ՔՔՃ. Աշճեան

Հայ Եկեղեցին Ամերիկայի Մէջ, հրատարակուած 1995-ին Նիւ Եորքի Հայ «Փրէլյուի»-ի կողմէ, 92 էջէ բաղկացող Աճգլերէն գրքոյկ մըն է, որուն հեղինակն է Տ. Մեսրոպ Արք. Աշճեան, անդամ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսական Աթոռի միաբանութեան եւ 1978-էն ի վեր առաջնորդ Հիսիսային Ամերիկայի հայութեան աշխատու մէկ հատուածին:

Հասնելէ առաջ հեղինակի Ցառաջաբանին 11-րդ էջին վրայ, ընթերցողը իրազեկ կ'ըլլայ թէ որոշ բարերարներ նուիրատուութեամբ մը կարելի դարձուցած են այս հատորի հրատարակութիւնը, եւ թէ անոնք «կը փափաքին ձօնել այս երկը ի յիշատակ Ղեւոնդ Վրդ Մարդուկէսեանի, Նշան ՔՔՃ. Փափագեանի եւ Մատթէոս ՔՔՃ. Մանիկեանի»: Յիշեալ կղերականները առնչուած էին Ամերիկայի Հայոց Երեսփոխանական Ժողովին որ կը գումարուէր Նիւ Եորք, Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ սրահին մէջ, սկսեալ Սեպտեմբեր 2, 1933: Ժողովը, որուն բացման նիստին ներկայ էին 56 երեսփոխաններ, դիւանական պարզ խնդրի մը շուրջ վիճաբանութեանց ընթացքին դէմ յանդիման եկաւ անհարկի միջամտութիւններու, համակրանքի կամ դժգոհութեան արտայայտութիւններու: Հարկ եղաւ առաջարկել որ յաջորդ նիստը գումարուի եկեղեցւոյ տաճարին մէջ եւ դոնփակ: Այս առաջարկը ընդդիմադիր կողմերու իսկ հաւանութեամբ ենթարկուեցաւ Ժողովի նախագահ Տ. Յովսէփ Եպս. Կարապետեանին, որ ի պաշտօնէ յայտարարեց. «Նկատելով Ժողովի բացառիկ համգամանքը կ'որոշեմ յաջորդ նիստը գումարել դոնփակ»: (Տես Ատենագրութիւն Ամերիկայի Հայոց Երեսփոխանական Ժողովին, 1933 Սեպտեմբեր 2-3, էջ 8)

Այդուհանդերձ, Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ հոգաբարձութիւնը մերժեց Եկեղեցւոյ տաճարը տրամադրել Ժողովի գումարման համար: Այս կացութեան հետեւանքով, երեսփոխաններէն 37-ը գրաւոր դիմեցին Թեմի Առաջնորդ Տ. Ղեւոնդ Արք. Դուրեանին, որ անհանգստութեան պատճառով եւ բժիշկի խորհուրդով բացա՛կայ էր, եւ ստացան անոր գրաւոր արտօնութիւնը Երեսփոխանական Ժողովի յաջորդ նիստը գումարելու Նիւ Եորքի Մարթինիք Հոթէլին մէջ: (Անդ, էջ 9-15)

Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ սրահին մէջ ժողովը շարունակել յամառողներու շարքին էին Ղեւոնդ Վրդ. Մարդուկէսեան, Նշան ՔՔՃ. Փափագեան եւ Մատթէոս ՔՔՃ. Մանիկեան: Որպէս Թեմի առաջնորդական իշխանութեան դէմ անաստողներ 1933 Սեպտեմբեր 2-3 ժողովի երկվեղկուէն ետք, յիշեալ հոգեւորականները կախակայուեցան Առաջնորդական Տեղապահին, որ ստանձնած էր Թեմը վարելու պատասխանատուութիւնը Տ. Ղեւոնդ Արք. Դուրեանի սպանութենէն (Դեկտեմբեր 24, 1933) ետք:

Ս. Էջմիածնի Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդը հաստատեց երեք հոգեւորականներուն դէմ որոշուած պատիժները, համաձայն Ս. Էջմիածնէն ղրկուած Յուլիս 2, 1935 թուակիր Գամակին:

Նորին Ա. Օծուխին Տ. Խորեն Ա. Ծայրագոյն Պատրիարք եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց վաւերացուց ժողովը որ գումարուած էր Մարտիկիք Հոբէլին մէջ, Սեպտեմբեր 11, 1933—ին դրկուած հեռագիրով մը: Նոյն տարուան Հոկտեմբեր 25—ին Ա. Էջմիածնի գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդը ժողովի մէջ քննեց Ամերիկայի կացութիւնը եւ վճռեց.

1. Համարել ոչ—օրինաւոր Նիւ Եորքի 27—րդ Փողոցի սրահին մէջ փոքրամասնութեան գումարած ժողովը:

2. Ժանշնալ նոյն փոքրամասնութեան որոշումը առնուած այդ ժողովին մէջ Առաջնորդին պաշտօնէ դադարեցնելու վերաբերմամբ, անհիմն, հակասահմանադրական եւ ապօրինի:

Ըմբոստ հոգեւորականներու հակականոնական արարքները պատճառ եղան որ վերլոյիշեալ Ղեւոնդ Վրդ. Մարդուկէսեան, Նշան Բհնյ. Փափագեան եւ Մատթէոս Բհնյ. Մահիկեան կարգաւոյժ յայտարարուին: Մնացեալ ըմբոստ քահանաները կախակայուեցան:

Հայրապետական Պատուիրակ Տ. Գարեգին Արք. Յովսէփեան, որ ժամանեց Միացեալ Նահանգներ Ապրիլ 8, 1936—ին չյաջողեցաւ իրականացնելու հաշտութիւն Արեւելեան ԹԻՄԻՆ եւ անջատեալ կողմին միջեւ:

Լուրջ երկխօսութիւն անջատեալ հատուածի ներկայացուցիչներուն եւ Առաջնորդարանին միջեւ բացաւ նոր շրջան մը բանակցութեանց 1945—ին, երբ Տ. Տիրան Վրդ. Ներսոյեան, նորընտիր եւ հաստատեալ Առաջնորդ Արեւելեան Թեմին, իր հետ Ա. Էջմիածին տարաւ նամակ մը ստորագրուած անջատեալ կողմի Կեդրոնական Վարչութեան Ատենապետին եւ Քարտուղարին կողմէ: Նամակը յաճմունեցաւ Տ. Գեորգ Արք. Չէօրքճեանին, Հայրապետական Տեղապահ, որ Ամերիկայի Թեմին միասնութեան հարցը դրաւ Ազգային Եկեղեցական Ժողովի օրակարգին վրայ: Այդ ժողովին կողմէ որպէս Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրուելէն ետք, Նորին Ա. Օծուխին Տ. Գեորգ Վեցերորդ գրեց Տ. Տիրան Եպս. Ներսոյեանին Մարտ 12, 1946—ին, հրահանգելով անոր խօսակցութեան մտնել Ամերիկայի Արեւելեան Թեմէն անջատուած հատուածի ներկայացուցիչներուն հետ: Նոյն նամակին մէջ Կաթողիկոսը հրաման արձակեց որ քահանաները խոստանան լրիւ հնազանդութիւն իրենց Թեմական Առաջնորդին:

Ցաջողդ երկու տարիներուն, մինչեւ Յունիս 25, 1948, երբ Տ. Տիրան Եպս. Ներսոյեան հրատարակեց իր վերջնական Ձեկլոյց Ամերիկայի մէջ Հայ Եկեղեցին միացնելու իր ջանքի մասին, բանակցութիւնները տեղի ունեցան, գեթ անհաբիլ ընդմիջումէ, նիստերը միշտ գումարուելով Արեւելեան Թեմի գրասենեակին մէջ: Տ. Տիրան Եպս. Ներսոյեան կը նախագահէր ամէն մի նիստի, որպէս ներկայացուցիչը Նորին Ա. Օծուխեան:

Հակառակ ընդդիմութեանը Թեմական Խորհուրդի եւ Թեմական Պատգամատրական Ժողովի դիւանի մի քանի անդամներուն, Տ. Տիրան Եպս. Ներսոյեան 1947—ի Մայիս 6—ին Տ. Գեորգ Զ. Կաթողիկոսին դրկեց աղերսագիրները կարգաւոյժ Նշան Փափագեանի եւ Մատթէոս Մանիկեանի, իր իսկ նամակին հետ, խնդրելով որ Կաթողիկոսը տայ իր վճիռը խնդրարկուներու վրայ դրուած պատիժի վերացման մասին:

Սեպտեմբեր 28, 1947—ին, անջատեալ հատուածի «Փոխանցման Լիազօր Մարմին»էն նամակ մը եկաւ ուղղուած Տ. Տիրան Եպս. Ներսոյեանին՝ Առաջնորդ Ամերիկայի Հայ Եկեղեցւոյ Թեմին, տողեկացնելու անոր որ «Մեր ներկայացուցչական Ժողովը, գումարուած Պոսթոնի մէջ Սեպտեմբեր 20—21, 1947—ին, կ'որոշէ յայտարարել թէ այսօրուանէ սկսեալ

ան կը դադրի գոյութիւն ունենալէ որպէս Ներկայացուցչական Ժողով մը եւ կը լուծէ Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւնը»

Սակայն մինչեւ անգամ այս կարեւոր յայտարարութենէն ետք, անջատեալ հատուածը շարունակեց պնդել որ երկու կարգաւոյն քահանաներուն կղերական կարգը վերահաստատուի նախքան իրականացումը եկեղեցական միութեան: Տ. Տիրան Եպս. Ներսիսեան երկու կարգաւոյն նախկին քահանաներու՝ Նշան Փափազեանի եւ Մատթէոս Մանկեանի ներսուտ տրուիլը իր հեղինակութենէն անդին համարեց: Ան ընթացաւ համաձայն Տ. Գեորգ Զ. Կաթողիկոսի Փետրուար 3, 1947-ի հետագորով տուած հրահանգին. «Եթէ կը համարէք թէ կարգաւոյն քահանաները ներսան արծանի են, մի վարանհիք միջնորդի դեր կատարելու»:

Վերջապէս, 1948 Յունիս 25-ին Տ. Տիրան Եպիսկոպոս տուաւ իր վերջնական զեկոյցը, տեղեկացնելով ժողովուրդին եկեղեցոյ միութեան վերաբերեալ անկէ կացութեան մասին. «Կարգաւոյն քահանաներու — ներկայիս աշխարհական — Նշան Փափազեանի եւ Մատթէոս Մանկեանի ներսուտ ստանալու եւ հոգեւորականներու շարքէն ներս ընդունուիլու հարցը իմ հեղինակութենէն անդին է: Այս անձերը կարգաւոյն եղած են Սուրբ Էջմիածնի վճիռով, եւ անոնց մասին որեւէ կարգադրութիւն կրնայ գալ Նորին Ա. Օծութենէն միայն: Միայն յոյս յայտնած ենք որ Նորին Ա. Օծութիւնը պիտի գործադրէ պատշաճ միջոցները հանդէպ այս անձերուն, որոնց աղերսագիրները մեր կողմէ ներկայացուցան Նորին Ա. Օծութեան, մեր կողմէ կցուած նամակով մը որով կը խնդրէինք իր թոյլատու որոշումը»:

Տ. Տիրան Եպիսկոպոս 1948 Յունիս 23-ին գրած էր Տիրա Հայկազն Ղազարեանին՝ քարտուղար «Փոխանցման Լիազօր Մարմին»ին, կոչ ընելով անոր որ սպասէ Վեհափառ Հայրապետի տնօրինութեան՝ կարգաւոյններու կղերական կարգի վերահաստատումի խնդրին առնչութեամբ: Տ. Տիրան Եպիսկոպոս վերջացուցած էր իր երկտողը՝ ուղղուած անջատեալ հատուածի ներկայացուցիչին, այսպէս. «Կը փափաքինք աւելցնել թէ՛ կարգաւոյններու հարցը, մեր կարծիքով, պէտք չէ խափանէ փիսանականութեան կարեւոր գործը, որուն իրականացումը խանդավառ կերպով կ'ակնկալուի թուրքէն, մեր ժողովուրդի բարիքին համար»:

Ակնկալուած ներսուտի նամակը չեկաւ Նորին Ա. Օծութիւն Գեորգ Զ. Կաթողոսէն:

Փետրուար 24, 1957-ին, երբ Նորին Ա. Օծութիւն Տ. Վաչագան Առաքին նոր Կաթողիկոսն էր Ամենայն Հայոց՝ Նորին Ա. Օծութիւն Տ. Գեորգ Վեցերորդի 1954-ին վախճանելէն ետք, «Պաշտօնական դիմում» մը ի դիմաց ԱՄՆ-ի Հայ Եկեղեցոյ անջատեալ հատուածի Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան ուղղութեամբ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Նորին Ա. Օծութիւն Տ. Զարեմ Առաքինին: Դիմումնագիրը ստորագրող երեք անհատներէն մէկը, խնդրող որ հատուածին ծուխերն ու եկեղեցիները ընդունուին որպէս միմ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Թեմերէն, էր նոյն ինքն Հայկազն Ղազարեան, քարտուղարը որուն գրած էր Տ. Տիրան Եպիսկոպոս 1948 Յունիս 23-ին: Դիմումնագիրի պարբերութեան մէջ որ կը վերաբերի Թեմական միասնականութեան համար ԱՄՆ-ի մէջ տեղի ունեցած բանակցութեանց, կը գտնենք այս թիւր ամբաստանութեամբ լի հատուածը. «Էջմիածին եւ Էջմիածնի համակիրներ կը պահանջեն որ "Անջատողական" կոչեցեալ հատուածը, թէ հոգեւորական եւ թէ աշխարհական, ենթարկուի Էջմիածնի, ինչ որ համազօր է Սովետ իշխանութեան ենթարկուելու, բան մը որ մեզի համար բացարձակապէս անընդունելի է: Մեր դիմումը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին եւս եղաւ ապարդիւն: Տ. Տիրան Եպս. Ներսիսեան, որ Կաթողիկոսն էր նշանակուած էր բանակցութիւններ վարելու համար, նոյն ոգիէն առաջնորդուած էր, եւ հակառակ մեր ծայր աստիճան գիշումներուն, ան յառաջ չի մղեց միասնականութեան գործը: Ուրեմն, Հայ Ամերիկեան համայնքը կը

շարունակեց ցարդ մնալ բաժնուած երկու հակառակորդ թեմերու:» («Տճը Արմինիըն Չըըշ Ին Ամերիքա», էջ 36)

Անտեսելով 1933-ի Սեպտեմբեր 2-3 գումարուած Թեմական Երեսփոխանական Ժողովի առնչուած իրողութիւնները, Ս. Մեսրոպ Արք. Աշեւան իր գրքովին մէջ Ս. Ղեւոնդ Արք. Դուրեանի իշխանութեան հաւատարիմ երեսփոխաններու խումբը կը ներկայացնէ որպէս «փոքրամասնութիւն» մը, երբ կը գրէ. «Թեմական Իշխանութիւնը շարունակեց գործել», ըսել կ'ուզէ ըմբոստ տարրը որ կը բաղկանար մի քանի քահանաներէ եւ կուսակցութեան յարած աշխարհականներէ որոնք մերժուած էին Մայր Աթոռէն, որոնք իրաւասութեան ներքեւ կը գործէր Հայ Եկեղեցւոյ Ամերիկայի Թեմը: Ս. Մեսրոպ Արք. Աշեւանի համար «օրինաւոր կողմը» ըմբոստներն էին: (Անդ, էջ 31-32) Եթէ այն կողմը զոր կը ջատագովէ օրինաւոր էր, ի՞նչպէս կրնայ բացատրել անոր դիմումը 1945-ին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Տեղապահին, եւ անոր կամեցողութիւնը բանակցելու «փոքրամասնութիւն» կոչեցնալ կողմի Եպիսկոպոսին հետ 1946-1948 շրջանին:

Տ. Մեսրոպ Արք. Աշեւան չնաշխարհիկ գիտ մը ըրած է. Երկու Զուգահեռ Իշխանութիւններ՝ *Տայօսիզ* եւ *Փռէլլսի* (Անդ, ենթապնդնագիր, էջ 31): Նկատի առնելով որ Ս. Տիրան Արք. Ներսիսեանի առաջնորդութեան շրջանին Թեմական Կանոնադրութիւնը բարեփոխելու միջոցին լեգալական փոփոխութիւն կրեց, *Փռէլլսի* բառը դադրեցաւ գործածութենէ եւ անոր փոխարէն *Տայօսիզ* ընդունուեցաւ: Ասով կը բացատրուի այն իրողութիւնը որ *Փռէլլսի* բառը մաս կազմեց հերձուածող հատուածի բառապաշարին երբ այդ հատուածը ընդունուեցաւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ հովանաւորութեան տակ: Սակայն աւելի կարեւոր քան տարբերութիւնը *Փռէլլսի* եւ *Տայօսիզ*ի, ի՞նչ է միտքը Ս. Մեսրոպ Արք. Աշեւանի երբ յառաջ կը քէշ գաղափարը «երկու զուգահեռ իշխանութեանց» գոյակցութեան: Այդպիսի բան չկար երբ Հայ Եկեղեցւոյ Ամերիկայի Թեմը հաստատուեցաւ Խորիմեան Կաթողիկոսի կողմէ 1898-ին, եւ չկար 1957-էն առաջ: Ս. Աշեւան Արքեպիսկոպոս կրնար համարուիլ անկեղծ եթէ գործածէր նկարագրական ածական մը ինչպէս «մրցակից», կամ «հակառակորդ», կամ «ընդիմադիր» փոխանակ «զուգահեռական»ի: Երկրաշափութիւնը կ'ուսուցանէ որ զուգահեռական գիծեր չեն հանդիպիր իրարու, ոչ ալ կարելի է որ անոնք համընկնին կամ միանան: Ս. Մեսրոպ Արք. Աշեւանի զուգահեռականութեան ախտանշան կը թուի ըլլալ տեսական իղձը *գործակցութեան* զոր անջատեալ կողմը կը ցուցաբերէ որպէս պայման վերամիասնութեան: Ս. Մեսրոպ Արք. Աշեւանի գրքովի այս բաժնին մէջ ցանցուած են «գործակցական մթնոլորտ», «գործակցական յայտագիրներ», «գործակցական ջանքեր»:

1987-ի իր ուղերձին մէջ տրուած Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին, Ս. Մեսրոպ Արք. Աշեւան խօսելով ի նպաստ միասնականութեան, ըսած էր. «Ընորհի միասնականութեան, մենք զմեզ գերծ պիտի կացուցանենք զուգահեռ յայտագիրներէ, հրատարակութիւններէ եւ շէնքերէ (Անդ, էջ 86): Սակայն իր ուղերձը փակելէն առաջ, ըսած էր նաեւ «փոխադարձ հանդուրժող գոյակցութիւնը պիտի հետզհետէ պատրաստէ կարգ մը միտքեր եւ պիտի փոխէ ուրիշներ» (Անդ, էջ 88-89): Այլ խօսքով, նոյնիսկ եթէ զուգահեռականութիւնը տնտեսական անպատեհութիւններէն է ընդունիլ որպէս տուեալ, ըստ մտածողութեան Ս. Մեսրոպ Արք. Աշեւանի: Աւելի քան քառորդ տարէ ի վեր միասնութեան համար բանակցութեանց մասնակցող անջատեալ հատուածի ներկայացուցիչներու ուզածը ճանաչումն է *Փռէլլսի*ի որպէս իրաւացի մարմին մը՝ հաւասար *Տայօսիզ*ին հեղինակութեան եւ կանոնական տեսակէտներէն: *Տայօսիզ*ը իմաստուն գտնուած է մերժելով շնորհիւ այդ ճանաչումը:

1970—ական տարիներու երկրորդ կեսին երջանակալիշատակ Տիրան Արք. Ներսիսեան, որ ազատ էր թեմական վարչական պատասխանատուութենէ, միջոց մը շատ լաւատես էր Ամերիկայի մէջ Հայ Եկեղեցւոյ վերամիացման կարելիութեան մասին: Ան սովորաբար կ'արտայայտէր այս լաւատեսութիւնը թէ՛ փոքր շրջանակներու մէջ եւ թէ հրապարակային հաւաքութիւններու մէջ:

Կը մէջբերեմ Տիրան Սրբազանի պատասխանէն սա հարցումին թէ «Ի՞նչ են ձեր մտածումները միասնականութեան հարցի մասին», Ամերիկայի Հայ Եկեղեցւոյ Երիտասարդաց Կազմակերպութեան 1979—ին Նիւ Եորքի մէջ խոկումի առանձնացումի առիթով մը հարցումած. «Ես անձնապէս շատ մտահոգ եմ այդ հարցով . . . Բաժանում, մասնատրապէս մեր տեսակի բաժանումը, մեղսալից է: Կը պատկանինք միեւնոյն Եկեղեցիին, նոյն աւանդութեան, նոյն լեզուին, նոյն ծեսին, նոյն վարչական ձեւին: Ի՞նչ է իմաստը ունենալու Առաջնորդարանի կեդրոն մը 34—րդ Փողոցին վրայ, եւ ուրիշ մը՝ 39—րդ Փողոցին վրայ, չորս փողոց անդին: Պէտք չունինք մինչեւ իսկ թուելու միասնութեան առաւելութիւնները: Միասնութիւնը ցանկալի է եւ անհրաժեշտ է: Պէտք է որ միանանք: Եւ երիտասարդները շատ բան ունին ընելիք այս խնդրին մէջ (Գեղարդ, Անգլերէն պարբերաբերք ՀԵԵԿԱՅԻ, Նիւ Եորք, Ամառ 1979):

Իբրեւ եզրակացութիւն կը փափաքիմ մէջբերել 1982 Յուշագիրէն — որդեգրուած թէ նոյն տարուան Թեմական Պատգամատրական Ժողովէն՝ Նիւ Պրիթլըն, Քանէթիքքը, եւ թէ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովէն՝ Ուոթըրթաուն Մաս. — ի մասին Ուղեգիծերու Ամերիկայի Հայ Եկեղեցւոյ վերամիացման համար. «Միացեալ Թեմը պիտի հաստատուի ձեւական զօդումովը *Տայօսիզին* եւ *Փրէլսիին*: Թեմը պիտի ըլլայ հոգեւոր եւ վարչական միաւոր մը, եւ պիտի ըլլայ անբաժանելի մի մասը Հայ Եկեղեցւոյ գերագոյն հոգեւոր իրաւասութեան տակ Կաթողիկոս—Պատրիարքին Ամենայն Հայոց որ ի Սուրբ Էջմիածին, որպէս Մայր Աթոռը Հայ Եկեղեցւոյ, ինչպէս որ էր պարագան անցեալին: Թեմական Առաջնորդի ընտրութիւնը եւ Թեմի Կանոնադրութեան օրինաւոր կերպով որդեգրուած բարեփոխումները ենթակա պիտի ըլլան վաւերացման Ամենայն Հայոց Ծայրագոյն Պատրիարք—Կաթողիկոսին (Տճը Արմինիլըն 2րդ Ին Ամերիքա, էջ 58—59):

Արդեօք Տ. Մեսրոպ Արք. Աշճեան ջանացած է՞ բացատրելու այս հիմնական — եւ տակաւին ի զօրու — պայմանները իր շրջապատի այն անհատներուն որոնք յանդգնած են թելադրելու որ «նոր միացած թեմը պէտք է միանայ Կիլիկեան Աթոռին» (Անդ, էջ 77):

Եւանքըզ, Ն. Ե.